

Андрій ЗАДОРЖНЮК,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України

Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НА ІСТОРИЧНИХ МАПАХ ТА ПРЕДМЕТАХ ФАЛЕРИСТИКИ

У статті досліджено історичну еволюцію топоніма «Кам'янець-Подільський» крізь призму картографічних матеріалів та пам'яток фалеристики. Актуальність дослідження зумовлена сучасними дискусіями щодо доцільності збереження або зміни офіційної назви міста в контексті деколонізаційних процесів та переосмислення історичної спадщини. На основі опрацювання картографічних джерел встановлено, що назва міста впродовж століть адаптувалася до мовних традицій різних європейських держав і картографічних шкіл, однак незмінно зберігала зв'язок із Подільським регіоном. Простежено, що використання означення «Подільський» було поширеним задовго до входження краю до складу Російської імперії та відображало адміністративний статус міста як центру краю. Особливу увагу приділено пам'ятній медалі 1699 р., яка засвідчує міжнародне сприйняття Кам'янця як ключового центру Поділля та важливого форпосту християнської Європи. Зроблено висновок, що топонім «Кам'янець-Подільський» має глибоке історичне коріння, сформувався внаслідок тривалого історичного розвитку регіону та відображає важливу адміністративну й геополітичну роль міста.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Поділля, музей, історичні мапи, фалеристика.

11 березня 2026 року в стінах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника на території Старого замку відбувся круглий стіл під назвою «Топонім Кам'янець-По-

дільський. Історична спадщина, чи рудимент колоніального минулого?» [4]. Учасники зібрання дискутували, чи є сучасна назва міста результатом історичного розвитку чи рудиментом імперського впливу [9].

Основна проблема дискусії зводилося до питання чи потрібно змінювати назву міста «Кам'янець-Подільський» на «Кам'янець» в рамках очищення простору від імперських наративів, а також актуалізація уваги до дослідження й обговорення історичного походження топонімів «Кам'янець» та «Кам'янець-Подільський», напрацювання наукового консенсусу щодо чинної назви і формування бренду міста [1]. Частина дослідників зазначала, що подвійна назва через дефіс була остаточно закріплена імперським указом у 1795 р., а до того місто тривалий час офіційно називали «Кам'янець». Інша група науковців зазначила, що слова «на Поділлі» або «Подільський» виникли природньо ще у XVI ст., коли канцеляристи додавали їх, щоб люди не плутали місто з подібними назвами поселень в інших регіонах. При цьому, як перша, так і друга група істориків акцентували на тому, що пріоритетом наукового пошуку виступають історичні джерела.

Метою даної публікації є аналіз назви «Кам'янець-Подільський» на історичних мапах та предметах фалеристики.

Кам'янець вперше згадується у Київському літописі під 1196 роком, а згодом – 12 разів, впродовж 1210–1289 рр., у Галицько-Волинському літописі, як укріплене місто, що свідчило про його важливе оборонне значення у XII-XIII ст. Відомо, що у 1220-х рр. місто належало Данилу Романовичу. Однак, у Королівстві Руському тоді було декілька міст із назвою Кам'янець – Кам'янець-Волинський (нині у складі селища Миропіль на Житомирщині), Кам'янець-Литовський (нині місто в Берестейській області Білорусі), Кам'янець/Камінь-Каширський (нині місто Камінь-Каширський, центр району і Камінь-Каширської громади Волинської області).

Говорячи про Кам'янець руських часів, дослідники XIX–XX ст. здебільшого розуміли місто на Волині, інші ж ототожню-

вали літописні згадки із Кам'янцем-Подільським. При цьому, у ті часи місто входило до регіону Пониззя.

Із формування території Подільської землі у середині XIV ст., згодом Подільського князівства, а особливо, після утворення Подільського воєводства у 1434 р., Кам'янець набуває статусу регіонального центру, і з того часу означається як Подільський. Отже, впродовж 1434–1672 рр. місто розвивалося як центр воєводства, кам'янецького староства й повіту під юрисдикцією Корони Польської. Згідно із Бучацькою угодою 1672 р. Кам'янець слугував столицею подільського єялету Османської імперії, а у 1699 р. місто повернулося до складу володінь Речі Посполитої. Професор М. Г. Крикун зазначав, що Кам'янець формувався як столиця Подільського регіону, що і підкреслювалося додатком у назві міста [3, с. 88-91].

У фундаментальній роботі професора М. Б. Петрова «Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть» назва міста розглядається в контексті його історичного розвитку, юридичного статусу та адміністративного центру Подільської землі [6, с. 27-28]. Детальний аналіз планів міста дослідник подав у монографії «Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст.» [7].

У монографії доктора історичних наук В. М. Михайловського «Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст.» Кам'янець-Подільський розглядається не лише як головний адміністративний центр регіону, а й як ядро політичного та суспільного життя подільської шляхти; місто фігурує як центр повіту та регіонального судочинства, насамперед місце засідань земських та гродських судів. Саме тут велася вся офіційна документація, реєструвалися акти купівлі-продажу маєтків та вирішувалися майнові й станові суперечки подільської шляхти. Місто слугувало головним форпостом королівської влади, місцем збору шляхетського ополчення Подільської землі, було резиденцією впливових магнатських родів, які формували політичне обличчя Поділля та усієї Речі Посполитої [5, с. 102-116].

Юхим Сіцінський першим звернув увагу на важливість давніх планів міста в якості історичного джерела, про що і зазначив в «Нарисах з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць». Книга була підготовлена автором ще на початку XX ст., але окремим виданням вона вийшла лише у 1994 році у Кам'янці-Подільському за сприяння Подільського братства [11]. Відомі на сьогодні картографічні пам'ятки зібрав, систематизував і оприлюднив польський дослідник Лешек Оперхал. Науковець із Ягеллонського університету, зачарований Кам'янцем, особливо його унікальною системою річкових шлюзів, провів докладні дослідження планів і малюнків Кам'янця-Подільського [16-18].

Отже, для розуміння назви міста неоціненним джерелом виступають мапи та історичні плани Кам'янця-Подільського XVII–XIX ст., що зберігаються у вітчизняних та європейських архівах, означають місто і детально фіксують унікальну урбаністичну структуру та еволюцію його оборонних укріплень. На італійських, німецьких та голландських мапах Східної Європи XV–XVII ст. та їх пізніших передруках Поділля позначали як *Podolia*, а його головне місто підписували як *Samenecia*. Латинські назви *Samenecia*, *Samenedis*, а також *Samenesum* активно використовувалися в європейських писемних джерелах XIV–XVII ст. [12]. Оскільки латина була головною мовою дипломатії, права та церкви в тогочасній Європі, саме в такому вигляді місто потрапляло на сторінки міжнародних документів.

На основі аналізу картографічних джерел, зібраних і оприлюднених Лешеком Оперхалом, назва міста на історичних мапах та планах змінювалася залежно від картографічної школи, мови та політичного періоду. Оскільки Кам'янець був ключовим форпостом, його назву на мапах і планах XVI–XVIII ст. адаптували під різні мови: латина: *Samenecium*, *Samenecia*, *Samenesum*; польська: *Kamieniec*, *Kamieniec Podolski*; французька: *Kamieniec Podolski*, *Caminietz*; італійська: *Samaniezza*, *Samianeza*; німецька: *Kamieniecz*, *Kamenez*; турецька: *Kamaniçe* під час турецького панування [17, с. 7].

Після входження Поділля до складу Російської імперії, в указі Катерини II від 22 січня 1796 року, яким затверджувалися герби міст Подільської губернії (Брацлавського, Вознесенського та Подільського намісництв), місто офіційно названо: «Каменець Подольск» [8], що фактично було російськомовною калькою польської назви «Kamieniec Podolski». В офіційному діловодстві та друкованих працях XIX – першої половини XX ст. закріпилася назва Каменець-Подольск, хоча вживалася назва Каменець-Подольский [10], і навіть Каменец (*План ГОРОДА КАМЕНЦА в проектном виде, составлен в Подольской губернской чертежной в 1840 г.*) [2, с. 28].

Отже, в імперський період зміни назви міста не відбувалося, а використовували такі, що сформувалися в попередні епохи. Про це яскраво свідчать назви міста, присутні на історичних планах, що є неодмінним і цінним джерелом, оскільки доводить факт розуміння назви у період створення плану. Копії більшості відомих планів міста зібрані в колекції фондів НІАЗ «Кам'янець» і оприлюднені в електронному каталозі «Історичні плани Кам'янця-Подільського» [2].

Як зазначив укладач каталогу: «у XVI-XVIII ст. Кам'янець був добре відомий політичним, військовим і релігійним діячам та європейській громадськості. Він знайшов свою багатогранну історико-архітектурну виразність у різних видах зображальних джерел, досить часто наносився на давні карти Європи та світу. Визначна композиційність архітектури не могла залишитися осторонь уваги граверів і картографів, які залишили після себе багату творчу спадщину» [2, с. 31].

Згідно цього видання:

– На **плані 1633 р.** (Облога Кам'янця-Подільського Абази-паші) – назва **Kamienec Podolia**; (докладно зображено місто і розташування турецького облогового табору);

– На **плані 1673-1679 р.** (Кипріяна Томашевича) – назва **KAMIENIEC PODOLSKI**, (докладно зображено місто і замок);

– На **плані 1684 р.** (Джованні Джакомо Россі) – назва **Kamieniec**, (зображено фортечні укріплення);

- На **плані 1691 р.** (Нікола де Фер) – назва **Kamieniec Podolski**, (докладно зображено місто і замок);
- На **плані 1692 р.** (Мішель Луїджі Муций) – назва **Kaminietz**, (зображено фортечні укріплення)
- На **плані 1693 р.** (П'єр Морт'є) – назва **Kamieniec Podolski**, (докладно зображено місто і замок)
- На **плані 1695 р.** (Йоган Георг Старке) – назва **Kamieniec Podolski**, (топографічне зображення міста і замку)
- На **плані 1699 р.** (Йоган Доротея Сисанг) – назва **Kamieniec**, (зображено фортечні укріплення)
- На **плані 1700 р.** (Сієр де Дарсі) – назва **Kamieniec Podolski**, (топографічне зображення міста і замку)
- На **плані 1706-07 р.** (Анджей Гловер) – назва **FORTALITII KAMENECENCIS**, (топографічне зображення системи укріплень міста і замку)
- На **плані 1713 р.** (Бенедикт Ренард) – назва **Kamieniec**, (військово-топографічний план міста і замку)
- На **плані 1714-15 р.** (Йоган Максиміліан фон Фюрстегоф) – назва **Kaminiek**, (військово-топографічний план міста і замку)
- На **плані 1726 р.** (Габріель Боденер) – назва **Kaminiek in Podolien**, *insgemein Kaminieesk Podolsky genand*, (докладно зображено місто і замок)
- На **плані 1729 р.** (П'єр ван дер Аа) – назва **Kaminiek, Vile Capitale de la Haute Podolie**, (докладно зображено місто і замок)
- На **плані 1735 р.** (Ян де Вітте) – назва **Kamieniec Podolski**, (військово-топографічний план міста і замку)
- На **плані 1753 р.** (французький) – назва **KAMINIECK PODOLSKI, Capitale du Palatinat de la Haupte Podolie**, (докладно зображено місто і замок) – столиця Поділля.
- На **плані 1761 р.** (Зігмунд Капрал) – назва **Kamieniec in Podolien**, (докладно зображено місто і замок)
- На **плані 1774 р.** (Йоган Доротея Сисанг) – назва **ROCHER de Kamieniec**, (військово-топографічний план міста і замку)
- На **плані 1793 р.** (інженер Епарт) – назва **Каменец Подольск**, (докладно зображено місто і замок)

- На **плані 1794 р.** (інженер Карл Опперман) – назва **Каменец Подольск**, (докладно зображено місто і замок)
- На **плані 1840 р.** (Подільська губерньська креслярня) – назва Каменец, (докладно зображено місто і передмістя)
- На **плані 1861 р.** – назва **Каменец Подольск**, (докладно зображено місто і передмістя).

На основі аналізу зазначених назв міста простежується особливість, коли на планах із назвою Kamieniec акцент робиться на оборонних укріпленнях, насамперед фортеці, тоді як назва Kamieniec Podolski – відноситься до усього міста, як адміністративної столиці краю, з житловою забудовою і системою фортифікацій. Отже, Кам'янець із додатком Подільський означував місто як центр Подільського регіону, прив'язуючи його до подільської землі.

Окремо варто сказати про назву міста на предметах фалеристики. Історія Кам'янця-Подільського кінця XVII ст. позначена завершенням 27-річного періоду османського панування. За умовами Карловицького мирного договору, турецький гарнізон залишив місто, і Подільська твердиня повернулася до складу Речі Посполитої. Ця подія межі епох стала резонансною для усієї тогочасної Європи. Найяскравішим матеріальним пам'ятником цього тріумфу стали золоті і срібні пам'ятні медалі 1699 року, виконані видатним німецьким майстром Марціном Генриком Омейсом (Marcin Henryk Omeis) у Дрездені, які по праву вважають найцікавішими медалями часів правління Августа II. [15]. Оригінали медалей, за інформацією Л. Оперхала зберігаються музейних колекціях Дрездена, Варшави, Кракова і Вроцлава [16, с. 155]. Інформація про ці медалі розміщена у III томі каталогу Емерика Гуттен-Чапського [13]. У контексті сучасної історичної науки ці витвори фалеристичного мистецтва виходять далеко за межі звичайних медалей, виступаючи як самотутнє, комплексне історичне джерело (Дод.1).

Головна цінність медалей полягає в їх унікальній зображальній композиції. На них викарбувана панорама міста та фортеці з висоти пташиного лету. У часи, коли фотофіксація була не-

можливою, а картографічні матеріали часто грішили неточністю, деталізовані зображення Омейса залишаються безцінним для істориків. Медалі фіксують просторове планування Кам'янця на межі XVII–XVIII століть: контури скелястого каньйону річки Смотрич, лінії оборонних мурів, башт та брам.

Писемний компонент медалі – її аверсні та реверсні легенди – слугують важливим лінгвістичним та топонімічним джерелом. Використання латинських назв, зокрема *CAMENECUM IN PODOLIA*, чітко маркує тогочасну європейську традицію офіційного найменування міста в міжнародній дипломатії та європейській картографії.

Медалі 1699 року є відмінним джерелом для вивчення тогочасної політичної ідеології та емблематики. Зображення християнських символів, що підносяться над поваленими османськими атрибутами, відображає релігійно-політичний дискурс епохи Священної ліги. Факт карбування медалей за межами Речі Посполитої, у Саксонії, підтверджує, що Кам'янець сприймався колективною Європою не просто як локальна фортеця, а як міфічний «*Antemurale Christianitatis*» – Щит християнства. Для історії міста це джерело розкриває генезу його особливого статусу на геополітичній арені Східної Європи, що згодом сформувало тезу про форпост цивілізацій. Медалі мали ще й певний пропагандистський характер для європейських монарших дворів, вихваляючи перемогу над Османською імперією [14].

Пам'ятні медалі 1699 р. є блискучим прикладом того, як фалеристичний об'єкт синтезує в собі ознаки візуального, речового та писемного джерела. Для дослідників історії Кам'янця-Подільського вони залишаються не лише художнім шедевром, а й надійним документом епохи. Вони одночасно верифікують архітектурне обличчя Подільської твердині, фіксують її топонімічні норми та наочно демонструють, чому повернення цього міста стало подією для всього європейського континенту.

Латинська легенда: «*CAMINIEC IN PODOLIA GLORIOSE RECUPERATUM D 22 SEPT. 1699*» (Кам'янець на Поділлі славно повернений 22 вересня 1699 р.) підкреслювала повернення не

просто фортеці, а цілого стратегічного регіону (Подільського воєводства) під контроль християнської держави.

Таким чином, проведене дослідження картографічних джерел і пам'яток фалеристики дозволяє стверджувати, що назва «Кам'янець-Подільський» має тривалу історичну традицію та формувалася впродовж кількох століть. Виникнення означення «Подільський» було пов'язане з утвердженням міста як політичного, адміністративного та військового центру Подільської землі, князівства, а згодом воєводства, що знайшло відображення як у писемних джерелах, так і в європейській картографічній традиції.

Аналіз історичних мап і планів XVII–XIX ст. засвідчив використання різноманітних мовних форм назви міста, серед яких Kamieniec Podolski, Camenecia, Camenecium, Kamanice та інші. Незважаючи на відмінності у написанні, вони послідовно підкреслювали належність міста до Поділля. Водночас встановлено, що в імперський період не відбулося принципової зміни назви міста, а російськомовні форми фактично відтворювали раніше усталені польські та європейські топонімічні традиції.

Важливим підтвердженням історичної тяглості назви є пам'ятна медаль 1699 року, на якій використано формулу «CAMINIEC IN PODOLIA». Це свідчить, що поєднання Кам'янець з Поділлям була усталеною в міжнародному політичному та культурному просторі ще до входження краю до складу Російської імперії.

Отже, історико-картографічні та фалеристичні джерела підтверджують, що топонім «Кам'янець-Подільський» є результатом природного історичного розвитку міста як центру Подільського регіону та важливого осередку Східної Європи. Його походження ґрунтується на багатовіковій традиції і не може розглядатися як наслідок імперської топонімічної політики.

Список використаних джерел і літератури:

1. Історики дискутували про коріння назви міста-фортеці.
URL: <https://podillyanews.com/2026/03/16/kam-yanets-chy-kam->

yanets-podilskyj-istoryky-dyskutuvaly-pro-korinnya-nazvy-mista-fortetsi/ (дата звернення: 21.05.2026).

2. Історичні плани Кам'янця-Подільського: каталог. Електронне видання / [упоряд. В. В. Пагор]. Кам'янець-Подільський: Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», 2020. 50 с. URL: <http://niazkamenec.org.ua/malunku/file/katalog-planiv.pdf> (дата звернення: 26.05.2026).

3. Крикун М. Г. Витоки повітового устрою Подільського воєводства // Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали / Наукове товариство імені Шевченка. Львів, 2011. 733 с.

4. Круглий стіл: Топонім Кам'янець-Подільський. URL: <http://muzeum.in.ua/kruhlyi-stil-toponim-kam%E2%80%99yanets-podilskyi.html> (дата звернення: 27.05.2026).

5. Михайловський В. М. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. К.: Темпора, 2012. 450 с.

6. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.

7. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. 384 с.

8. Повне зібрання законів Російської імперії. СПб., 1830. Т. XXIII: 1789–1796. № 17353.

9. Походження назви Кам'янця-Подільського на Хмельниччині: версії істориків. URL: <https://suspilne.media/khmelnytskyi/1261920-zvidki-pisla-nazva-mista-kamenec-podilskij-na-hmelniccini-dumki-istorikiv/> (дата звернення: 21.05.2026)

10. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1895. 250 с.

11. Сіцінський Ю. Й. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділлі: Вид. Подільського братства, 1994. 60 с.

12. Camenecia. URL: <https://la.wikipedia.org/wiki/Camenecia> (дата звернення: 22.05.2026).

13. Hutten-Czapski, Emeric. Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises du comte Emeric Hutten-Czapski. Vol. 3. St.-Pétersbourg : Impr. de l'Académie Impériale des Sciences ; chez Carl Ricker ; Paris : chez J. Baer, 1880. 381 s. № 2614 (R4).

14. Medal odzyskanie Kamieńca Podolskiego 1699. August II Mocny. URL: <https://onebid.pl/pl/medale-august-ii-mocny-medal-odzyskanie-kamienca-podolskiego-1699-rzadki/1128704> (дата звернення: 22.04.2026).

15. Medal odzyskanie przez Polskę Kamieńca Podolskiego 1699. URL: <https://www.portalnumizmatyczny.pl/2021/05/august-ii-mocny-medal-odzyskanie-przez.html> (дата звернення: 21.04.2026).

16. Opyrchał L. Drukowane plany i grafiki oraz medale z wizerunkiem twierdzy Kamieniec Podolski. Krakow: Wydawnictwa AGH, 2016. 166 s.

17. Opyrchał L. Plany twierdzy Kamieniec Podolski do 1795 roku. Warszawa: DiG, 2021. 284 s.

18. Opyrchał L. Rękopiśmienne plany i ryciny twierdzy Kamieniec Podolski. Warszawa: WAT. 2019. 282 s.

Додатки

Додаток 1.

Додаток 2.

Медаль на честь повернення Кам'янця-Подільського у 1699 р.
була відчеканена у Дрездені в золоті і сріблі (Гравер Марцін
Генрик Омейс (Marcin Henryk Omeis)) [16, с. 155].